

Hüseyn Cavid yaradıcılığında Türk-İslam və ümumbəşəri idealların təcəssümü

Rasim Nəbioğlu

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: edebiyat_nezeriyye@mail.ru

Annotasiya. Bütün Türk-İslam Şərqi öz fəlsəfi şeirləri, dram və faciələri ilə məşhur olan dahi Azərbaycan şairi və dramaturu Hüseyn Cavid (1882-1941) dünya ədəbiyyatının Homer, Dante, Nizami, Rumi, Nəsimi, Hafiz, Nəvai, Füzuli, Şekspir, Höte, Bayron, Puşkin və digər nəhəng simaları ilə yan-yan durmağa layıqdır. Məqalə ədəbiyyatşünaslıq və fəlsəfi-estetik fikir tarixində ilk dəfə olaraq Hüseyn Cavidin Türk-İslam və ümumbəşəri məzmunlu estetik idealının təhlili, üzə çıxarılması və onun ədəbi yaradıcılığından sintez edilməsi istiqamətində aparılan tədqiqatdır.

Müəllif Cavid yaradıcılığını dünya romantizminin XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında təzahür edən neoromantizmin panestetik xarakterindən çıxış edərək öyrənir və tədqiq edir. H.Cavidin estetik idealının hərtərəfli təhlil və sintezi onun yaradıcılığının obyektiv-elmi meyarlarla dəyərləndirilməsinə əsaslanır. Burada “Mənim Tanrım”, “Məsud və Şəfiqə”, “Azər” və s. şeir və poemaları, habelə “Ana”, “Maral”, “Şeyx Sənan”, “İblis”, “Uçurum”, “Afət”, “Knyaz”, “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “Xəyyam” və s. pyesləri xüsusilə araşdırılır.

Hüseyn Cavidin yaradıcılığında əsas bədii-fəlsəfi anlayışlar: 1) Gözəllik; 2) Məhəbbət; 3) Uçurum; 4) Nəfs (iblislik); 5) Allah; 6) Qəhrəmanlıq. Hüseyn Cavidin yaradıcılığında əsas sosial-etik problemlər: 1) Kamil insan problemi (yəni gözəl insan problemi); 2) Kamil (gözəl) insanların birliyi və yer üzərində əbədi sülhün olduğu (gözəl) həyat problemi; 3) Azad (gözəl) günə çıxmış qadın və xoşbəxt (gözəl) ailə problemi. H.Cavid yaradıcılığında bədii-fəlsəfi anlayışların və sosial-etik problemlərin təhlil və tədqiqi son nəticədə onun ədəbi fəaliyyətinin nüvəsi və kristal qəfəsi olan estetik idealı sintez etməyə gətirib çıxarır.

Beləliklə, H.Cavidin Türk-İslam və ümumbəşəri məzmununda olan estetik idealını aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar: qəhrəmanlıq aktı kimi yaradılmış gözəllik və məhəbbət səltənəti, gözəllik və məhəbbət səltənətinin sakinləri kamil insanlar nəfsdən (iblislikdən) təmizlənmiş (kişilər) və azad – fiziki və mənəvi buxovlardan xilas edilmiş qadınlardır; kamil insan ilə azad qadın birlikdə təmənna-sız olan, mənəvi-etik harmoniyaya əsaslanan, təbii vəhdətə söykənən nikahla bir ailə təşkil edirlər; bu səltənətdə Gözəllik Məhəbbət doğurur, Məhəbbət isə Gözəllik yaradır.

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, ümumbəşəri ideallar, estetik, sosial-etik

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 12.09.2022; qəbul edilib – 22.10.2022

Embodiment of Turkic-Muslim and common-human ideals in Hussein Javid's works

Rasim Nabioghlu

Doctor of Philosophy in Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: edebiyat_nezeriyye@mail.ru

Abstract. Hussein Javid (1882-1941), the great Azerbaijani poet and playwright who is famous over the Turkic-Muslim East with his philosophical poems, dramas and tragedies is worthy to stand side by side with such giants of the world literature like Homer, Dante, Nizami, Rumi, Nassimi, Hafiz, Navoi, Fuzuli, Shakespeare, Gote, Bayron, Pushkin and so on.

The paper is for the first time in history and criticism of literature and philosophical-aesthetic thought dedicated to revealing, discovering and systematizing Hussein Javid's aesthetic ideal out of his literary works which embody Turkic-Muslim and common-human content.

The author studies and researches Javid's works proceeding from pan-aesthetic character of the world romanticism which appeared as neoromanticism in Azerbaijan literature at the beginning of the 20th century. All-round analysis and synthesis of H.Javid's aesthetic ideal is based on objective-scientific criterions of his works, especially the poems: "Manim tanrim" (My God), "Masud and Shafiga", "Azer", etc.; the plays: "Ana" (Mother), "Maral" (Deer), "Sheikh Sanan", "Iblis" (Demon), "Uchurum" (Precipice), "Afet", "Knyaz" (Prince), "Peyghambar" (The Prophet), "Topal Teymur" (The Lame Teymur-Tamerlan), "Khayyam", etc.

The main artistic-philosophical notions in the works by Hussein Javid are: 1.Beauty; 2.Love; 3.Precipice; 4.Demon (devilish passions); 5.Divine; 6.Heroism.

The main social-ethic problems of the works by Hussein Javid are: 1.The problem of the perfect man (i.e. the beautiful man); 2.The problem of unity of the perfect men in the peaceful (i.e. beautiful) world; 3.The problem of the woman gained freedom (i.e. beautiful surroundings) and happy (i.e. beautiful) family.

Analysis and research of the artistic-philosophical notions and social-ethic problems of H.Javid's works result in synthesis of his aesthetic ideal which is regarded the kernel and cage (cell) of his literary activity.

Thus H.Javid's aesthetic ideal which cover Turkic-Muslim and common-human content may be formulated in the following way: creation of the realm of beauty and love as an act of heroism; inhabitant of the perfect men (who cleared themselves of devilish passions) and free women (who cleared themselves of physical and spiritual chains) in the realm of beauty and love; creation of a family (i.e. getting married) by the perfect men and free women based on the natural unity, moral-ethic and erotic harmony; in this realm Beauty gives rise to Love and Love creates Beauty.

Keywords: Hussein Javid, common-human ideals, aesthetic, social-ethic

Article history: received – 12.09.2022; accepted – 22.10.2022

Giriş / Introduction

Dahi Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Cavid Rasizadə (1882-1941) xalqımızın dünya ədəbiyyatına verdiyi ən böyük simalardan biridir. Onun milli ruhlu Türk-İslami və ümumbəşəri məzmunlu yaradıcılığı hələ sağlığında yüksək qiymətini almışdır. Bu gün də Hüseyn Cavidin şeir və dram yaradıcılığı ədəbi-tənqidi və nəzəri-estetik fikrin diqqət mərkəzindədir; haqqında elmi məqalə və monoqrafiyalar yazılır, tədqiqatlar aparılır, dissertasiyalar işlənir. Və hər bir elmi tədqiqat estetik ideali Gözəllik və Məhəbbət səltənəti olan Hüseyn Cavid sənətinin Türk-İslami və bəşəri fəlsəfi dərinlik laylarını, zəngin gözəllik qatlarını öyrənib açmaq işində yalnız yeni bir təşəbbüsdür.

Əsas hissə / Main Part

Fikrimizcə, estetik ideali və ya başqa cür desək – bədii amalı tədqiq edilməyən sənətkar özünün əsl obyektiv – elmi qiymətini ala bilməz. Sənətkarın nə istədiyini, nəyə can atdığını, habelə cəmiyyət və şəxsiyyət münasibətlərini, sosial problemləri, insanın əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərini hansı rəkursdan gördüyünü və hansı sənət müstəvisində göstərdiyini bilmədən onun milli ədəbiyyatda və ümumiyyətlə, mənsub olduğu xalqın mədəniyyətində tutduğu yeri və mövqeyi axıra qədər dərk edib düzgün müəyyənləşdirmək olmaz. Hər bir konkret əsərin və ayrı-ayrı obrazların təhlili son nəticədə müəllifin, sənətkarın estetik idealını müəyyənləşdirməyə, onun məzmun və strukturu aşkarlamağa xidmət etməlidir. Bu və ya digər sənətkarın bir küll halında əsərlərindən, bü-

tün yaradıcılığından təhlil və tədqiq yolu ilə üzə çıxarılan, sintez edilən estetik ideali əslində onun sənətinin nüvəsi və kristal qəfəsi deməkdir.

Dahi alman filosofu Hegel “Alman idealizm sisteminin ilk proqramı” adlı əsərində yazırdı: “Mən əminəm ki, bütün ideyaları ehtiva edən ali idrak aktı estetik idraktır və həqiqət ilə xeyir yalnız gözəllikdə doğma tellərlə bir-birinə bağlanır” [21, s.212]. Romantizmin ən görkəmli ideoloqları – Şelling, Novalis və Şlegel hesab edilsələr də, Hegelin 1796-cı ildə söylədiyi bu fikir romantik incəsənətin əsas ideya-nəzəri mənbələrindən biri kimi təsbit oluna bilər.

Çoxcildlik “Estetika tarixindən mühazirələr” tədqiqatında [27, s.94-141] romantik sənətkarın dünyagörüşünə xas olan individualizm, azadlığa canatma, təbiətə qovuşma, təfəkkürdə dialektiklik kimi keyfiyyətlərindən danışılmaqla yanaşı, gözəllik duyumunun hipertrofiyasından da geniş bəhs olunur. Romantiklərin dünyagörüşündə incəsənət, elm, fəlsəfə, din və nəhayət, həyatın özü ayrılmaz vəhdətdə idi. Belə bir sintez panestetik mahiyyət (hər şeyə gözəllik prizmasından baxmaq) kəsb edirdi və “incəsənət ilə həyat arasındakı sərhədləri parçalamaq, onları arzu və illüziyaların fizika qanunları qədər həqiqi olduğu, möcüzələrin təbiət hadisələri ilə yanaşı durduğu, keçmişin indidə, sonsuzluğun sonluda yaşadığı bir ruhi – maddi bütöv kimi birləşdirmək cəhdi”nə [27, s.97] gətirib çıxarırdı.

V.Q.Belinskiyin ideal (deməli, həm də estetik ideal) haqqında fikrini yada salaq: “İdeallar fantaziyanın ixtiyari oyunu deyil, uydurma arzu deyil; eyni zamanda ideallar heç də həyatın üzünün köçürülməsi deyil, ağılla göstərilən, fantaziyanın köməyi ilə təcəssüm etdirilən bu və ya digər hadisənin həyata keçmə imkanındır” [19, s.89].

İdeallar sistemində (siyasi, əxlaqi, hüquqi, fəlsəfi, iqtisadi və s.) estetik idealın, başqa sözlə – öz ifadəmizlə desək, bədii amalın özünəməxsus yeri vardır. Bu da hər şeydən əvvəl onunla səciyyələnir ki, “estetik ideal... kamillik haqqında anlayış deyil, bu kamilliyin obrazıdır” [23, s.16]. Müasir elmi-nəzəri fikirdə estetik ideal sənətkarın “gözəllik haqqında konkret təsəvvürü” [29, s.173], “kamil şəxsiyyət ilə cəmiyyətin və onlar arasındakı harmonik münasibətlərin obrazı [30, s.66], ictimai münasibətlərin “müvafiq olaraq hissi qavrayış aspekti” [25, s.5] kimi öyrənilir.

Estetik idealın öz mahiyyəti şüur sistemində onun struktur səciyyəsinə müəyyənləşdirir. Ona görə də: “1) Estetik ideal sadəcə şəkildə inkişafda olan gerçəkliyi deyil, onun nəzərdə tutulmuş kamilliyə doğru aparıcı perspektivli tərəflərini və meyillərini əks etdirir; 2) idealın reallaşması, öz növbəsində gerçəkliyin dəyişməsinə təsir göstərir; 3) estetik ideal şüurda yeni bir gerçəklik yaratmaqla onu bütün estetik fəaliyyətin və bədii praktikanın məqsədi və estetik tələbatı kimi təqdim edir” [22, s.70].

Hər hansı bir sənətkarın estetik idealını, bu idealın məzmununu, təbiətini anlamaq və elmi-nəzəri şəkildə təyin etmək üçün, fikrimizcə, aşağıdakıları bilmək lazımdır:

- 1) sənətkarı yetişdirən ictimai-siyasi şərait;
- 2) onun təsirləndiyi və əhatə olunduğu ədəbi-mədəni mühit;
- 3) qidalandığı bədii-estetik və ideya-nəzəri qaynaqlar;
- 4) istedadına fitrətən xas olan psixi-fizioloji xüsusiyyətlər.

Axı unutmamaq olmasın ki, “estetik ideal estetik və bədii ənənə kimi qavranılan ictimai-siyasi baxışların, əxlaqi inamların və duyğuların, dövrün ümumi estetik ideallarının mürəkkəb qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır” [24, s.19].

Hələ inqilabdan qabaq Azərbaycan ədəbi-estetik fikrində romantizm və romantizmin estetik ideali barədə müəyyən elmi-nəzəri qənaətlər mövcud idi. Yeri gəlmişkən, xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin birinci yarısında Avropada təzahür edən romantizmin XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan ədəbiyyatında yer alması bəzi tədqiqatçıların təsdiq etdiyi kimi gecikmiş romantizm deyil, daha çox neoromantizm hadisəsi idi.

“Füyuzat” jurnalının redaktoru Əli bəy Hüseynzadə göstərirdi ki, “sənətkar əsasən öz xəyalını, öz intim duyğularını əks etdirməlidir [17, s.280]. O, Azərbaycan romantizminin ideya rəhbərlərindən biri kimi sənətin, indiki halda isə romantik sənətin əsas vəzifəsini gözəllik (hüsn) və məhəbbət idealının təsviri, təcəssümü və tərənnümündə görürdü.

Seyid Hüseyn (Kazımoğlu) romantiklər haqqında danışarkən göstərir ki, “onlar hər şeydə gözəlliyi güdülər, bu yolda hissiyyatı – şədidəyə namütənnahi bir surətdə qapılırlar” [17, s.158]. Bu da şübhəsizdir ki, “hər şeydə gözəllik axtarmaq nəticədə bütün həyatı, insanları gözəl görmək arzusuna gətirib çıxarır”dı [16, s.134].

Repressiyaya uğramış H.Cavidin bəraətindən sonra onun yaradıcılığının nəşr və tədqiq edilməsi mərhum akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun adı ilə bağlıdır. Böyük sənətkarın 1958-ci ildə çap olunmuş kitabına əhatəli ön söz [6, s.3-55] yazan, daha sonra “Hüseyn Cavid” [8] və “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” [7] tədqiqatlarında onun həyat və yaradıcılığını yüksək elmi-nəzəri səviyyədə işləyən görkəmli alim Cavidşünaslığı ilk dəfə sistemə salmış və H.Cavid sənətini monoqrafik vüsətlə öyrənməyin bünövrəsini qoymuşdur. M.C.Cəfərovun romantizm cərəyanının ideya-fəlsəfi və nəzəri-estetik prinsipləri kimi müəyyənləşdirdiyi ümumi məhəbbət, gələcək haqqında utopiya, həyat mübarizəsi və s. həm H.Cavidin, həm də digər romantik sənətkarların estetik idealını öyrənmək işində çıxış nöqtəsidir. Məmməd Cəfər müəllim göstərir ki, romantiklər “məhz real düşüncəyə əsaslanan, həqiqətə çevrilə biləcəyinə şübhə olmayan şairanə xəyal” [9, s.39] bəsləyir və yaradıcılıqda estetik ideal kimi təşəkkül tapan və təzahür edən bir xəyal uğrunda da yaşayır, yaradır və mübarizə aparırdılar.

Yaşar Qarayev “Hüseyn Cavid” kitabında dahi sənətkarın yaradıcılığına xas olan fəlsəfi-etik keyfiyyətləri araşdırmaqla belə bir ümumiləşdirici qənaətə gəlir ki, “yalnız gözəllik axtarışlarında, gözəlliyə yönəlmiş işıq şüasında Cavid tam, axıra qədər başa düşmək olar” [26, s.8]. Məsud Əli-oğlu isə yazırdı: “H.Cavidin ideali gözəllik və eşqdır” [11, s.35].

Hüseyn Cavid müdrikəsinə gözəl gələcəyin labüdlüyünə inam aşılayır və bəslənən arzuların, həsrəti çəkilən idealın həqiqi həyatdan nəşət etdiyini göstərir. Deməli, H.Cavidin və ümumiyyətlə, neoromantiklərin xəyalı formaca səmavi, lahuti olsa da bilavasitə cəmiyyət və həyat problemlərini əks etdirir. Rəfiq Zəkanın belə bir fikri də diqqətəlayiqdir: “onların estetik ideali real həyat ilə bağlı olmuşdur” [13, s.140].

Real həyatın naqisliyi və ictimai ədalətin yoxluğu nəticəsində romantiklərin (neoromantiklərin) qəlbində gələcək haqqında arzu və xəyallar yaranırdı. Bu arzu və xəyallar da bədii yaradıcılıqda təcəssüm edən estetik idealın özül daşları idi. Əslində romantizmin ideya-estetik və bədii-fəlsəfi məzmununu da məhz gələcəyə tuşlanmış xəyal və arzular, xoşbəxt cəmiyyət və kamil şəxsiyyət, habelə onların harmonik münasibətləri haqqında düşüncələr təşkil edirdi. Vaxtilə İsa Həbibbəyli “Romantik lirikanın imkanları” monoqrafiyasında yazırdı: “Romantiklərin gələcək haqqındakı arzuları... işıqlı və nikbin xarakterdə” [14, s.103] idi. Kamran Əliyev isə göstərirdi ki, “XX əsr Azərbaycan romantizminin mütərəqqi istiqaməti gələcəyə baxışla təyin olunur” [12, s.45]. Bu idealın mütərəqqi və humanist istiqamətini H.Cavidin şeirlərindən birinin sərlövəsi dəqiq ifadə edir: “Məzlumlar üçün”. Bu ideal “Şərq qadınları”, “Solğun bənövşələr”, “Kiçik sərsərilər”, “Qaçqın”lar, “Çəlik qollar”, “Vərəmli qız”lar, “Zindan guşəsindən” gələn “Məyus qəlb”lər üçün yaradılır və tərənnüm edilirdi. H.Cavid zahiri müasirlik və aktualıq arxasında gizlənməyərək “şahidi olduğu ictimai hadisələrə... fəlsəfi gözlə baxmış, bu hadisələrin özünü deyil, səbəbini axtarmış, nəticəsini görmüşdür” [18, s.26]. O heç bir vaxt öz xalqının qayğı və problemlərindən, arzu və ideallarından uzaq düşməmiş, bütün bunları Tark-İslami və ümumbəşəri miqyasda duyub yaşamışdır. H.Cavidin duyğu və düşüncələri və ümumən dünyagörüşü onun yaradıcılığında öz ifadəsini tapmaqla həm milli, həm də dünyəvi əhəmiyyət qazanmışdır. Bu mənada ədibi və ya şairi yalnız bir sənətkar kimi öyrənmək və tədqiq etmək yolu ilə onun ədəbiyyat tarixindəki mövqeyini, dəyərini müəyyənləşdirmək, obyektiv şəkildə qiymətləndirmək mümkündür. Sənətkarın hansı partiyaya mənsubiyyəti, hansı siyasi xətt yeritməsi deyil, necə bədii əsər yaratması əsas şərtidir, çünki elə “sənətkarın dünyagörüşünün nüvəsi onun gerçəkliyə estetik münasibətidir” [20, s.89].

H.Cavidin estetik ideali həyatı məzmun kəsb etməklə, mütərəqqi Türk-İslami və ümumbəşəri vüsət qazanmışdır. Bəs bu estetik ideali o, necə, hansı formada, şəkildə və hansı sözlərlə ifadə edir? Böyük sənətkar, “mənim estetik idealım”, “gözəllik və məhəbbət səltənəti” ifadələrini işlətməsə də, romantizmin (neoromantizmin) estetikasına, poetikasına müvafiq olan “ülviyyət”, “lahuti” (mənəvi, ilahi aləm), “etila” (yüksəlmə), “ləvhəyi-ülviyyət”, “aləmi-lahut”, “nuri-həqq”, “qa-

yeyi-amal”, “hürriyyət”, “nuri-yəzdan (Allah nuru)”, “ucal”, “yüksəl”, “bərq olub parla” və s. söz və deyimlərlə öz estetik idealına konkret bir ad verir və ya ona işarə edir. O, yaxşı başa düşür ki, bəşəriyyət üçün “idealsız nicat ümidi məhal”dır [2, s.91].

H.Cavidin estetik idealını nisbətən bütövlükdə qabarıq verə bilən ayrıca bir əsəri yoxdur. Düzdür, H.Cavidin “Bənim Tanrım” şeiri onun estetik ideali barədə müəyyən təsəvvür yaradır, ancaq demək lazımdır ki, bu şeir proqram xarakterlidir və estetik idealın məzmununu, strukturunu, mahiyyətini açə bilmir. Böyük sənətkarın estetik ideali onun bütün əsərlərinə səpələnmiş halda mövcuddur və bu əsərlərin hər biri ayrılıqda və ya bir neçəsi birlikdə H.Cavid idealının məzmun, mündəricə və şəklini açmağa, bir küll halında dərk etməyə bu və ya digər dərəcədə xidmət göstərir. H.Cavidin estetik idealını, yalnız onun bütün yaradıcılığından sintez etmək olar. Bununla birlikdə böyük sənətkarın estetik ideali baxımından “Ana”, “Şeyx Sənan”, “İblis”, “Uçurum”, “Topal Teymur”, “Peyğəmbər”, “Azər”, “Xəyyam” kimi pyeslərinin və bir sıra poema və şeirlərinin daha üstün mövqe tutmasına, ideya-estetik əhəmiyyət kəsb etməsinə şübhə yoxdur.

H.Cavidin, demək olar ki, bütün obrazları bu və ya digər dərəcədə öz anlam tərzinə və səviyyəsinə, mənəvi aləminə və psixi səciyyəsinə görə gözəllik vurğunudur. Onların qəlbində sönməz bir məhəbbət odu yanır. H.Cavidin bütün əsərlərindən bir küll halında Gözəllik və Məhəbbət səltənətinin obrazı baş qaldırır.

Mövcud cəmiyyətdə və gerçəklikdə həqiqət, ədalət, fəzilət, insanpərvərlik və xeyir görməyən H.Cavid bu bəşəri sərvətləri qələminin qüdrətilə öz sənət dünyasında əks etdirir. Burada bütün həqiqətlər və fəzilətlər Gözəllik və Məhəbbət səltənəti kimi təzahür edir. Düzdür, H.Cavid nə Nizami Gəncəvi kimi ideal cəmiyyət yaradır (“İsgəndərnamə”), nə də Məhəmməd Hadi kimi bərabər insanların aləmini təsvir edir (“Aləmi-müsavətdən beş məktub”), ancaq onun əsərlərindən, bütün yaradıcılığından sintez edilən estetik ideal Gözəllik və Məhəbbətin hakim olduğu bir dünyadan, xoşbəxt həyatdan xəbər verir. Gözəllik və Məhəbbət səltənətini gerçəkləşdirmək şər qüvvələrə qarşı mübarizə ilə başa gəlir. Bu işə qəhrəman şəxsiyyətlər tələb edir. Deməli, Gözəllik və Məhəbbət səltənətinin real təcəssümü qəhrəmanlıq aktı kimi mümkündür; başqa sözlə qəhrəmanlıq – H.Cavidin estetik idealının hərəkət forması və reallaşma üsuludur.

Gözəllik və Məhəbbət səltənəti hələ ki, xəyalda mövcuddur:

*Xəyal!.. Əvət, yaşatan yalnız əhli-halı odur,
Yaşarsa bir gönül, az-çoq xəyal içində yaşar. [2, s.126]
(Bilməm kimə?..)*

Lakin bu xəyal və ideal heç də gerçəklikdən təcrid edilmiş, bünövrəsiz, qeyri-həyati bir anlayış deyildi. Onun cövhəri varlıqdan mayalanmış, insanların həyati mənafeyi ilə sıx bağlanmışdır.

*Hər qaranlıqda çırpınır bir nur,
Hər həqiqətdə bir xəyal uyuyur [2, s.97]
(“Dün və bu gün”)*

Elmi-nəzəri ədəbiyyatda gerçəklik və xəyal, həqiqət və ideal problemi romantizmin (Azərbaycanda neoromantizmin) tipoloji xüsusiyyəti kimi dönə-dönə işlənmişdir. Məmməd Arif, Məmməd Cəfər, Kamal Talıbzadə, Əziz Mirəhmədov, Yaqub İsmayılov, Sokrat Musayev, Məsud Əli-oğlu, Yaşar Qarayev, Hüseyn İsrailov, Şirindil Alışanlı və başqa müəlliflər milli romantik ədəbiyyatdan və onun ayrı-ayrı görkəmli nümayəndələrindən bəhs edərkən bu barədə xüsusi olaraq danışırlar.

Hüseyn Cavidin estetik idealını üzə çıxarmaq və sintez etmək üçün, fikrimizcə, aşağıdakı istiqamətlərdə tədqiqat aparılmalıdır: 1) Hüseyn Cavid sənətinə xas olan bədii-fəlsəfi anlayışları müəyyənləşdirmək; 2) Hüseyn Cavid sənətinin əsas sosial-etik problemlərini öyrənmək; 3) Hüseyn Cavidin estetik idealını təyin etmək. Birinci və ikinci istiqamətdə görəcəyimiz iş əslində elə Hüseyn Cavidin estetik idealını təyin etmək məqsədinə tabe edilmişdir. Məhz buna görə də üçün-

cü istiqamətdə apardığımız tədqiqat müstəqil xarakter daşımayıb, Hüseyn Cavid sənətinin bədii-fəlsəfi anlayışlarını və sosial-etik problemlərini təhlil etmək nəticəsində hasilə gələcəkdir. Bədii-fəlsəfi anlayışlar, sosial-etik problemlər və estetik ideal təkcənin xüsusiyyəti, xüsusinin də ümumiyyəti dialektik münasibətini əks etdirir. Bizə görə, məhz belə bir triada üzrə aparılan tədqiqat Hüseyn Cavidin estetik idealının mahiyyətindəki kristal qəfəsi görmək və elmi obyektivliklə qiymətləndirmək imkanına təminat verir.

H.Cavid sənətinin əsas bədii-fəlsəfi anlayışları nə isə əlahiddə, göydəndüşmə mənşəli deyildir, onlar öz məzmun və həcmi etibarilə varislik momentinə malik olmaqla, yalnız ümumdünya ədəbi-estetik və Şərq ictimai-bədii fikir kontekstində müəyyən mənə daşır. H.Cavid sənətinin tədqiqi prosesində bu anlayışların tətbiq edilmə yönü və dairəsi məhz belə bir yanaşmanı və öyrənməni tələb edir.

Fikrimizcə, H.Cavid sənətinin əsas bədii-fəlsəfi anlayışları aşağıdakılardır:

1. Güzəllik; 2. Məhəbbət; 3. Uçurum; 4. Nəfs (iblislik); 5. Allah; 6. Qəhrəmanlıq.

Bizcə, məhz bu anlayışlar H.Cavidin estetik idealını dərk etmək, tədqiq edib aşkarlamaq işində elmi-nəzəri açar rolu oynayır. Bu anlayışlardan ikisi – güzəllik və məhəbbət isə Cavid yaradıcılığında sintez edilən estetik ideala, yəni güzəllik və məhəbbət səltənətinə daxil olmaq imkanı verən “qızıl açar”lardır; elə ona görə də, həmin anlayışları xüsusi olaraq nəzərdən keçirməliyik.

Güzəllik. H.Cavid güzəllik və məhəbbət anlayışlarını ayrılmaz vəhdətdə götürür. Onun idealı Güzəllik və Məhəbbətin hakim olduğu bir səltənətdir: “Mənim tanrım güzəllikdir, sevgidir”. Burada Məhəbbət Güzəllik yaradır, Güzəllik isə Məhəbbət doğurur. Güzəllik və Məhəbbət həm də yaradıcı qüvvədir, bəşəriyyətin xoşbəxt gələcəyini təmin edən ali keyfiyyətdir: “Bütün cahanı xilas edəcək iki qüvvə var, yalnız iki böyük qüvvə var: o da güzəllik və məhəbbətdən ibarətdir” [3, s.371]. H.Cavidin bütün qəhrəmanları bu və ya digər dərəcədə öz anlam və dünyagörüşünə, əxlaqi və psixi səciyyəsinə görə güzəllik vurğunudurlar. Bu obrazların müqəddəs and yeri də güzəllik və məhəbbətdir: “And olsun güzəlliyə və məhəbbətə, mən yalnız səni sevirəm, yalnız sənə qovuşmaq istəyirəm” [3, s.378].

H.Cavid sənətində güzəllik məzmunca mürəkkəb çeşidli toplu anlayışdır. Bu bədii-fəlsəfi anlayışa – 1) ictimai münasibətlərin; 2) ruhi-mənəvi aləmin; 3) ana-qadının; 4) təbiətin güzəllikləri daxildir. Elə bil ki, H.Cavidin bütün obrazları bir səslə deyirlər: “Yaşasın güzəllik!” [3, s.358]. Böyük rus yazıçısı F.M.Dostoyevskinin “Güzəllik idealıdır”, “Dünyanı güzəllik xilas edəcək” fikirlərini yada salaq. Heç təsadüfi deyil ki, “Cavidin çox sevdiyi, sənətkarlıq qüdrətinə pərəstiş etdiyi yazıçılardan biri F.M.Dostoyevski idi” [15, s.9].

Məhəbbət. H.Cavidin estetik idealı Güzəllik və Məhəbbət səltənətidir. Burada Güzəllik Məhəbbət doğurur, Məhəbbət isə Güzəllik yaradır. Cavidin qəhrəmanları inanırlar ki, “... Bütün bəşəriyyəti xilas edəcək yalnız məhəbbətdir” [4, s.149-150] Elmi ədəbiyyatda göstərilir ki, məhəbbət öz obyektinə doğru təmənnəsiz və fədakar meyildə ifadə edilən əxlaqi-estetik hissdır, başqa şəxsiyyətə, insan birliyinə və ya ideyaya doğru canatmadır. Məhəbbət ən azad və gözəlilməz duyğuların ifadəsi olmaqla onu nə məcburi oyatmaq, nə də zorla dəf etmək mümkün deyildir. Məhəbbət həm ayrı-ayrı sosial qruplar daxilində, həm də ümumbəşəri miqyasda həmrəyliyi ifadə edir, sədəqətin, nəcibliyin, mərdliyin, hətta qəhrəmanlığın mənbəyinə çevrilir. Məhəbbət sırf fərdi formada təzahür etsə də ictimai hadisədir. Məhəbbət ideala doğru səydir, ona qovuşmaq cəhdidir. Sufi-panteist yozumda, məhəbbət kainatda hökm edən ali qüvvədir, ümumdünya qanunudur. Məhəbbət varlığın məzmunu və mövcudluq formasıdır. Eyni zamanda məhəbbət özünü, ətraf aləmi və Allahı dərk etmək vasitəsidir. Məhəbbətin bu ikili keyfiyyəti, yəni həm varlıq, həm də idrak vasitəsi olması onun ontoloji və qneseoloji funksiyaları kimi nəzəri şəkildə artıq elmi ədəbiyyatda təsbit edilmişdir [28, s.49-115].

Diqqətlə araşdırsaq görürük ki, klassik poeziyamızda məhəbbət aksioloji (qiymətləndirmə) funksiya da daşır, yəni həyata, gerçəkliyə, insanlararası münasibətlərə qiymət verərəkən məhəbbət əsas meyar hesab edilir. Orta əsrlər və XIX əsr lirik şeirimizin bütün obrazları iki əsas qrupa bölünür: məhəbbətdən huşyar olanlar və sevgiyə biganə qalanlar; fədakar aşıqlar və xudbin zahidlər. Bir sözlə, insan mənəviyyatının, bəşər əxlaqının iki əks qütbünü təmsil edən obrazlar!

Məhəbbətin bu üç – ontoloji, qneseoloji və aksioloji funksiyasını “Məhəbbət bəşəriyyətin ən dərin, ən ülvü bir təcəlligədir, məhəbbət anlı-şanlı ordulardan, vulkanlı toplardan daha ziyadə qələbə və müvəffəqiyyət ehraz edə bilir” [5, s.212], – deyən H.Cavid sənətində də açıq-aşkar izləmək olar.

H.Cavid sənətində məhəbbətin bu üç funksiyası heç də ayrı-ayrılıqda, təmiz halda təzahür etmir; eyni bir obrazda qarışıq olaraq, daxili keçidlərlə birlikdə müşahidə oluna bilər. Məsələn, Şeyx Sənan Xumarı bir qadın kimi sevməyə başlayırsa da (ontoloji funksiya), onun şəxsində dünyanı, həyatı, əsl bəşəri həqiqəti dərk edir (qneseoloji) və məhz bu mövqedən həyat hadisələrini, insan münasibətlərini qiymətləndirir, əxlaqi-mənəvi sərvətlər haqqında öz təsəvvür və anlayışını müəyyənləşdirir (aksioloji).

Gözəllik və məhəbbət anlayışları H.Cavid sənətinin, onun estetik idealının bağlı qapılarına düşən “qızıl açar”lardır. Bu açarlara yiyələnmədən Hüseyn Cavid adlı şeir-sənət xəzinəsindən qiymətli bir söz incisi, fikir gövhəri, hikmət almazı əxz etmək çətin ki, mümkün olsun. Cavid yaradıcılığını Gözəllik və Məhəbbət cövhərli sənət kimi səciyyələndirmək lazımdır.

H.Cavid poeziyası və dramaturgiyası parlaq obrazlarla, bitkin xarakterlərlə, çox böyük ümumiləşdirmə qüvvəsi olan insan surətlərilə zəngindir. Bununla belə, H.Cavid sənəti “hər şeydən əvvəl, dərin ictimai problemləri, sosial-əxlaqi məzmunu ilə diqqəti cəlb edir” [10, s.29]. Düha həmişəyəşərdir. H.Cavidin yaradıcılığı buna yaxşı sübutdur. Onun əsərləri, Xalq yazıçısı Anarın dediyi kimi, “indi də ən aktual, ən vacib məsələlərə cavab verir, müasir dövrün problemlərini qaldırırlar” [1, s.258].

Bəs, Cavidin Gözəllik və Məhəbbət səltənəti kimi təcəssüm edən estetik idealına hansı sosial-etik problemlər daxildir?

H.Cavidin estetik idealını – Gözəllik və Məhəbbət səltənətini vahid bir xəyal, bütöv bir arzu olaraq şərtləndirən və onun real gerçəkliyinə təminat verən sosial-etik problemlər, fikrimizcə, aşağıdakılardır:

- 1) Kamil insan problemi (H.Cavidin dünyagörüşündəki panestetizmdən çıxış etsək belə oxumalıyıq: gözəl insan problemi);
- 2) Kamil (gözəl) insanların birliyi və yer üzündə əbədi sülhün olduğu (gözəl) həyat problemi;
- 3) Azad (gözəl) günə çıxmış qadın və xoşbəxt (gözəl) ailə problemi.

Bu sosial-etik problemlər H.Cavidin estetik idealında struktur komponenti səviyyəsində və vəzifəsindədir. Məhz onların təhlili Gözəllik və Məhəbbət səltənətinin məzmununu şərtləndirir və real təcəssümünü mümkün edir.

H.Cavidin estetik ideali ilə bütövlükdə onu təşkil edən ayrı-ayrı komponentlər arasında daxili dialektik əlaqə vardır: bir tərəfdən, H.Cavidin estetik ideali yalnız bu sosial-etik problemlərin həlli ilə bir tam vahiddir və gerçəkdir, digər tərəfdən isə böyük sənətkarın məhz estetik idealında, yəni gözəllik və məhəbbət səltənətinin təntənəsində həmin problemlər həll edilə bilər. Başqa sözlə, burada xüsusi ilə ümuminin dialektik münasibətini görürük. Təkcə isə yuxarıda qeyd etdiyimiz və nəzərdən keçirdiyimiz H.Cavid sənətinin bədii-fəlsəfi anlayışlarıdır.

Hüseyn Cavidin estetik ideali onun sənətindəki bədii-fəlsəfi anlayışları və sosial-etik problemləri öyrənmək yolu ilə sintez edilə bilər. Bu bizə imkan verir ki, dahi şair və dramaturqun estetik idealını bütün zənginliyi və əzəmətilə görə bilək, onu bütöv bir obraz kimi rəsm edək və canlandıraraq.

Əlbəttə, Gözəllik və Məhəbbət yalnız digər anlayışlarla birlikdə, onlarla daxili münasibətlər kontekstində Hüseyn Cavid sənətində təcəssümünü tapan xəyalın, idealın, təsvir olunan səltənətin, yaradılan cəmiyyətin, aləmin bağlı qapıları üçün “sim-sim, açıl” sehri kəsb edə bilər. Məsələn, qəhrəmanlıq anlayışı Hüseyn Cavidin estetik idealının hərəkət üsulunu, gerçəkləşmə mexanizmini, təkamül formasını aydınlaşdırır.

Bu anlayışların Hüseyn Cavidin estetik idealına olan münasibət və əlaqəsi təkcənin xüsusi-dən – sosial-etik problemlərdən keçib gedən ümumiyyə olan dialektik münasibət və əlaqəsi kimidir.

Nəticə / Conclusion

Hüseyn Cavid sənətinin bədii-fəlsəfi anlayışları və sosial-etik problemləri istiqamətində apardığımız tədqiqat bizi böyük şair və dramaturqun estetik idealını canlı şəkildə görməyə, anlamağa, sintez edib və göstərməyə gətirib çıxarır. Bu estetik idealı belə bir ədəbi-nəzəri düsturla ifadə etmək olar: qəhrəmanlıq aktı kimi yaradılmış Gözəllik və Məhəbbət səltənəti; Gözəllik və Məhəbbət səltənətinin sakinləri kamil insanlar (kişilər) və azad qadınlardır; insanlar (kişilər) ona görə kamildir ki, onlar nəfsdən (iblislikdən) təmizlənmişlər və ya ona qələbə çalmışlar; qadınlar ona görə azaddırlar ki, onlar fiziki və mənəvi buxovlardan xilas edilmişlər; kamil insan ilə azad qadın birlikdə təmənnaşsız olan, mənəvi-etik və erotik harmoniyaya əsaslanan, təbii vəhdətə söykənən nikahla bir ailə təşkil edirlər; Gözəllik və Məhəbbət səltənəti bütün xalqların və millətlərin birliyindən doğmuşdur; burada heç bir kəs dini və ictimai mənsubiyyətə, milli və cinsi xüsusiyyətə görə seçilmir və ya təqib edilmir; bütün insanları vahid bir dünyagörüşü, əqidə, inam birləşdirir – Məhəbbət; burada bütün ictimai şüur formaları – siyasət, din, elm, hüquq, əxlaq, incəsənət yalnız Məhəbbətə əsaslanır, bu səltənətdə Gözəllik Məhəbbət doğurur, Məhəbbət isə Gözəllik yaradır.

Hüseyn Cavidin yaradıcılığı Türk-İslami və ümumbəşəri idelləri təcəssüm etdirməklə xalqımızın əsrlər boyu qəlbində yaşatdığı və gerçəkləşdirməyə can atdığı arzu və amaldan nəşət aldığı üçündür ki, bu gün də öz dəyərini qoruyub saxlamaqdadır.

Ədəbiyyat / References

1. Anar. Böyük ömrün bir əsri, "Dünya bir pəncərədir" (məqalələr) / Anar/ – Bakı: Gənclik, – 1986
2. Cavid, H. Əsərləri, dörd cildə /H.Cavid/ – Bakı, Yazıçı, – c.1. – 1982
3. Cavid, H. Əsərləri, dörd cildə /H.Cavid/ – Bakı, Yazıçı, – c.2 – 1982
4. Cavid, H. Əsərləri, dörd cildə /H.Cavid/ – Bakı, Yazıçı, – c.3. – 1984
5. Cavid, H. Əsərləri, dörd cildə / H.Cavid/ – Bakı: Yazıçı, – c.4. – 1985
6. Cavid, H. Seçilmiş əsərləri /H.Cavid/ – Bakı: Azərənşr, – 1958
7. Cəfərov, M. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm / M.C.Cəfərov / – Bakı: Azərb.SSR EA, 1963
8. Cəfərov, M. Hüseyn Cavid (həyat və yaradıcılığı haqqında) / M.C.Cəfərov / – Bakı: Azərənşr, 1960
9. Cəfərov, M. Seçilmiş əsərləri, iki cildə / M.C.Cəfərov / – Bakı: Azərənşr, c.2. – 1974
10. Əfəndiyev, T. Hüseyn Cavidin ideyalar aləmi / T.Əfəndiyev/ – Bakı: Yazıçı, – 1985
11. Əlioğlu, M. Hüseyn Cavidin romantizmi/ M.Əlioğlu/ – Bakı: Azərənşr, – 1975
12. Əliyev, K. XX əsr Azərbaycan romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri / K.Əliyev / –Bakı: Elm, – 1985
13. Hacıyev, R.Z. XX əsr Azərbaycan romantizminin estetik prinsipləri (dissertasiya). – Bakı: – 1967
14. Həbibov, İ. Romantik lirikanın imkanları / İ.Həbibov/ – Bakı: Yazıçı, – 1984
15. Məmmədov, M. Acı fəryadlar, şirin arzular / M.Məmmədov/ – Bakı: Gənclik, – 1983
16. Musayev, S. Klassik Azərbaycan dramaturgiyasında müsbət qəhrəman problemi /S.Musayev/ – Bakı: Elm, – 1978
17. Talıbzadə, K. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi / K.Talıbzadə/ – Bakı: Maarif, – 1984
18. Vahabzadə, B. Romantik ideallar şairi / B.Vahabzadə/ – "Azərbaycan" jurnalı, – 1982, №11
19. Белинский, В.Г. Полное собрание сочинений / В.Г. Белинский / – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, – т.8. – 1955
20. Гаджиев, А. Романтизм и реализм / А. Гаджиев/ – Баку: ЭЛМ, – 1972
21. Гегель. Работы разных лет в двух томах / Гегель / – М.: Мысль, – I т. – 1972.
22. Горынь, В.И. Общественно-эстетический идеал / В.И.Горынь/ – Киев: Наук. Думка, – 1983
23. Громов, Е.С. Эстетический идеал / Е.С.Громов/ – М.: Госполитиздат, 1961
24. Иванько, Г.А. Соотношение общественно-политического и эстетического идеалов в искусстве (автореферат). – М.: – 1986
25. Калинин, А.Т. Эстетический идеал и познание в искусстве / А.Т.Калинкин / – М.: Изд-во МГУ, – 1980

26. Караев, Яшар. Гусейн Джавид / Я.Караев/ – Баку: Знание, – 1982
27. Лекции по истории эстетики (в 4-х книгах) под ред. проф. М.С.Кагана. Изд-во Ленинград: Ун-та, II – 1974
28. Рзакулизаде, С. Дж. Пантеизм в Азербайджане в X-XII вв / С.Рзакулизаде/ – Баку: Элм, 1982
29. Хмара, В. Эстетический идеал и творчество/ В.Хмара/ – М.: Сов. Писатель, – 1983
30. Щудря, Е.П. Проблема эстетического идеала художника в марксистско-ленинской эстетике. (автореферат, диссерт.канд.филос.наук). – Киев: – 1965

Воплощение тюркско-исламских и общечеловеческих идеалов в творчестве Гусейна Джавида

Расим Набиоглы

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: edebiyat_nezeriyye@mail.ru

Резюме. Прославившийся на всём тюркско-исламском Востоке своими философскими стихотворениями, драмами и трагедиями гениальный азербайджанский поэт и драматург Гусейн Джавид (1882–1941) заслуживает быть в одном ряду с такими великими личностями мировой литературы, как Гомер, Данте, Низами, Руми, Насими, Хафиз, Навои, Физули, Шекспир, Гёте, Байрон, Пушкин и др. В данной статье впервые в истории литературоведения и философско-эстетической мысли выявлены, исследованы, тюркско-исламское и общечеловеческое содержание эстетического идеала Гусейна Джавида. Исследование проведено в направлении синтеза с его литературным творчеством. Автор статьи изучил и исследовал творчество Гусейна Джавида на основе панэстетической характеристики неоромантизма, исходящего из действующего в азербайджанской литературе начала XX века мирового романтизма. Был проведён всесторонний анализ и синтез эстетического идеала в творчестве Г.Джавида, основываясь на оценке объективно-научных критериев. Здесь в основном исследованы стихотворения и поэмы “Мой бог”, “Масуд и Шафига”, “Азер” и др., а также пьесы “Мать”, “Марал”, “Шейх Санан”, “Иблис”, “Пропась”, “Афет”, “Князь”, “Пророк”, “Топал Теймур”, “Хайам” и др.

Основные художественно-философские понятия в творчестве Г.Джавида это: 1) Красота, 2) Любовь”, 3) Пропась, 4) Низменное (пропась), 5) Аллах (божественное), 6) Героизм.

Основные социально-этические проблемы в творчестве Г.Джавида: 1) проблема мудрого (т.е. прекрасного) человека, 2) проблема единства разумных людей и (прекрасной) жизни в вечном мире на земле, 3) проблема достигшей свободной (прекрасной) жизни женщины и счастливой (прекрасной) семьи. Исследование и анализ художественно-философских понятий и социально-этических проблем в творчестве Г.Джавида приводит в конечном результате к синтезу его литературной деятельности с её ядром и кристаллической клеткой эстетическим идеалом.

Таким образом, эстетический идеал Г.Джавида тюркско-исламского и общечеловеческого содержания можно представить в следующем виде: царство Красоты и Любви, созданных как акт героизма; жители царства Красоты и Любви – мудрые люди (мужи), отрeksiвшиеся от алчности (бесовство), и свободные, освобождённые от физических и моральных оков женщины. Мудрые мужи и свободные женщины заключают между собой браки, основанные на бескорыстной, нравственно-этической гармонии и естественном союзе. В этом царстве Красота порождает Любовь, а Любовь создаёт Красоту.

Ключевые слова: Гусейн Джавид, общечеловеческие идеалы, эстетический, социально-этический